

Egy másik kommunizmus.
A német-holland tanácskommunizmus ideológiai-filozófiai gyökerei

Bő egy évtizede, a Szovjetunió és a kelet-európai tömb felbomlásakor a világ médiája nap mint nap a „*kommunizmus bukásáról*” elmélkedett. Nemigen vizsgálták azonban, hogy mi is volt ez az elbukott „*kommunizmus*”, amely egykori impériumának legnagyobb részén valóban eltűnt a történelem süllyesztőjében, mivel képtelen volt továbbra is fenntartani működését, amelyet az alkalmazott ideológia és a prózai valóság közötti égbekiáltó antagonizmus jellemezett. A „*kommunizmus bukása*” a legtöbb elemző számára egyszerűen csak a polgári demokrácia valamiféle apoteózisához szolgált ideológiai takaróul, Fukuyama nyomán többen odáig jutottak, hogy még a „*történelem végét*” is meghirdették. A Szovjetunió eltűntével komoly forrásanyag vált hirtelen kutathatóvá, különösen a megfelelő anyagi bázissal rendelkező nyugati kutatók számára, ugyanakkor a felkapott témára rátaláló történészek egy része nemigen látszik zavartatni magát a tényektől, és ragaszkodik az átpolitizált értelmezésekhez.¹ A témával foglalkozó szakemberek – pro vagy kontra álljanak is vizsgálatauk tárgyához – egy dologban úgy tűnik, egyetértenek: „*kommunizmusként*” definiálják a volt Szovjetunió és a szocialista országok önmagukban is komoly eltéréseket mutató politikai és gazdasági berendezkedését. Történetileg a kommunizmus úgy jelenik meg számukra, mint a bolsevik irányzathoz kinövő mozgalom – egy egyedi politikai jelenség, amely képes volt a világ jelentős részén ontológikus érvényre jutni. Ezen „*bolsevikológia*” horizontján csupán az ötvenes évek derekától – ebben jelentős hatása van az 1956-os magyarországi és lengyel eseményeknek, de mindenekelőtt a szovjet desztalinizációnak – jelenik meg egy olyan „*reformkommunista*” irányzat, amely a klasszikus kapitalista piacgazdaság és a piaci demokrácia, illetve a posztstálinista állami berendezkedés és tervgazdálkodás között igyekezett lefektetni a konvergencia pilléreit, hogy azokra hidat verve jusson el az „*emberarcú szocializmusba*”, egy tervezett piacgazdaságba, amely ötvözné a polgári jogokat, az állami tulajdont és a paternalista szociális berendezkedést. A „*mainstream*” kommunizmus ezen „*jobboldali revízióival*” (tulajdonképpen az eredeti szocialdemokrata program egyfajta felújításával), valamint az ortodox neo- és posztstálinista maradtak, és az uralkodó ideológia (valamint nemegyszer saját gyakorlatuk), főleg az 1968-as baloldali reneszánszot követően könnyűszerrel besorolhatta őket az extremitások és a politikai terrorizmus kereteibe. Léteztek azonban „*baloldali*” kommunista erők már a bolsevizmus kialakulásának időszakában is. Ám az ő – elhallgatott és félreértelmezett – gyakorlatuk és elméleti tevékenységük a „*győztesek*” árnyékában a margóra szorult. Pedig ezek a gondolatok a maguk korában igenis történelemformáló erővel hatottak, sőt, bizonyos szempontból máig hatnak. Anélkül, hogy a „*mi lett volna, ha...*” típusú fantáziálgatásokba kezdenénk (a történelem bebizonyította, hogy a baloldali kommunizmus nem jelentett gyakorlati alternatívát), fontos látnunk, hogy a kommunizmuson belül voltak olyan irányzatok, amelyek a bolsevikokkal szemben teljesen más elképzeléseket vallottak osztályról, pártról,

¹ Elég itt a *Stephane Courtois* szerkesztette elhíresült „*fekete könyvre*” utalni (*A kommunizmus fekete könyve*. Budapest 2000.), amely azon felül, hogy önmagában erősen kérdéses adatokkal operál, olyan egymástól igencsak eltérő rendszereket von egy kalap alá, mint Lenin Szovjet-Oroszországa, Pol Pot Kambodzsája, Hruscsov Szovjetuniója vagy éppen Kádár Magyarországa. Ha mindezt, és a számtalan egyéb példát valóban „*kommunizmusnak*” vesszük, akkor ez a szó végképp elveszíti minden megkülönböztető értékét.

önkormányzatról, forradalomról és – végső soron – magáról a kommunizmusról is. Jelenlétük egyrészt hatott arra, hogy mivé is fejlődött a bolsevizmus (amelynek mindig komoly ideológiai harcokat kellett vívnia „balos” ellenfeleivel), másrészt mai közgondolkodásunk, kultúránk, politika-képünk sokat örökölt attól az 1968-ban kicsúcsosodó ideológiai forrongástól, amely gyökereit részben éppen ezekben a nálunk jórészt ismeretlen irányzatokban találta meg. Elég ha olyan egymástól látszólag távol eső dolgokra gondolunk, mint a punkmozgalom, a társadalmi önigazgatás, az antiglobalizációs mozgalmak, vagy akár a bázisdemokratikus civil szféra.

Valójában „kommunizmusról” beszélni egy szinten már lehetetlen: maga a szó absztrakcióvá vált, felemésztették, jelentését kiüresítették és esetlegessé tették a hozzá kapcsolódó politikai hányattatások; a kommunizmus helyett kommunizmusok vannak, amelyek többnyire kompetitív és nem komplementer viszonyban állnak egymással. Vannak különféle, a kommunizmusról szóló narratívák és értelmezések, amelyek viszont az üdvtörténet és az összeesküvés-elmélet kettősségében mozogva valójában kiegészítik egymást.² A „kommunizmus” lényege a negáció: *ab ovo* a kapitalista, ill. osztálytársadalmi viszonyok negációja, mozgalomtörténetileg viszont az összes többi „kommunista” mozgalom kommunistaságának totális tagadása, létjogosultságuk megkérdőjelezése, ha mód adódik rá (és, mint tudjuk, gyakorta adódott), gyakorlati szinten is.

Maga a bolsevizmus eredetileg csupán egy volt a kommunizmus számtalan irányzata közül.³ A legelső, magukat kommunistának nevező csoportok már a huszadik század legelején megalakultak Dél-Amerika több országában, ám ezeket kollektivistá anarchisták (elsősorban kropotkinisták) alapították. A bolsevizmus – szintén egy, a szociáldemokrácián belüli szakítás terméke – maga is számtalan szakításon ment keresztül 1917-ig, és sok új elemet magába olvasztott, elsősorban persze 1917-ben és közvetlenül azután. Sokáig egyáltalán nem volt egyértelmű a bolsevizmus és a „baloldali kommunizmus”, vagy éppen az anarchista kommunizmus alapvető különbsége. Sőt, amikor Lenin „Állam és forradalom” című írása 1919-ben először megjelent Nyugat-Európában, a különféle baloldali radikális csoportosulások – ellenük Lenin nem sokkal utóbb elkeseredett ideológiai támadást indított – szinte egyöntetű lelkesedéssel fogadták. Nem volt ebben semmi meglepő: ugyanezt az írást az ortodox szociáldemokraták az „anarchizmus és a blanquizmus keverékének”, „bakunyinizmusnak” nevezték, ugyanakkor maguk az anarchisták és az anarchoszindikalisták érdeklődéssel és szimpátiával fogadták Lenin új irányvonalát. Az első angol nyelvű kiadást az antiparlamentarista-kommunista Guy Aldred a *Worker* hasábjain olyan munkaként üdvözölte, amely egységbe kovácsolja Marx és Bakunyin legfontosabb gondolatait, sőt egy másik írásában egyenesen azt bizonygatta, hogy „...senki sem lehet valóban anarchista a nélkül, hogy bolsevikká válna...és senki sem lehet igazán bolsevik, ha nem áll egyben az anarchizmus talaján is”. Aldred tehát ekkor (a második írás 1920 elején jelent meg a *The Spur* hasábjain) még a bolsevizmust egyszerűen a kommunizmussal azonosította, hiszen egész életében az anarchizmus és a kommunizmus azonosságát

² E kettősségnek a „kommunizmus” historiográfiájára tett hatásáról lásd KENDE Tamás tanulmányát: *A Nagy Terv, avagy kik azok a kommunisták?* Beszélő, 2003. december, 52-64. A sztálinizmus vizsgálatának historiográfiai irányzatait legújabbban BARTHA Eszter elemezte kitérően: *A sztálinizmus a régi és új historiográfiában: a jelenség meghatározásának elméleti és módszertani problémái*. KRAUSZ Tamás (szerk.): *A sztálinizmus hétköznapijai. Tanulmányok és dokumentumok a Sztálin-korszak történetéből*. Budapest 2003. 15-40.

³ Bolsevizmus alatt az eredeti, lenini ideológiát értem. Bár nem tagadhatóak a szerves összefüggés bizonyos elemei a lenini bolsevizmus és a sztálinizmus között, az egyértelműnek látszik, hogy valóban „Nagy Fordulat” történt. A kapitalizmus felszámolására irányuló következetlen próbálkozás torkollott itt a kommunizmus következetes kiirtásába, amely azonban nem jelentette a kapitalizmus teljes, még kevésbé tudatos restaurációját. A kérdést részletesen körbejárja a lenini szocializmus-koncepció egyik legfrissebb magyar nyelvű elemzése: SZÉKELY Gábor: *Lenin és a szocializmus*. Múltunk, 2001. 2-3. szám, 130-178.

hirdette. Az *Állam és forradalom* elolvasásakor úgy látta, hogy végre akadt egy marxista ideológus, aki felelevenítette az eredeti *államellenes* koncepciót, és a kommunizmus etatista kitérői után visszakanyarodik abba az irányba, amelyet Angliában Joseph Lane már a 19. század hetvenes éveiben kijelölt.⁴ A könyvet a tanácskommunista Herman Gorter fordította hollandra, és olyan híres, és nemsokára a lenini pellengérré kerülő radikálisok is jó véleménnyel voltak róla, mint Anton Pannekoek, Karl Korsch vagy az anarchista Pjotr Arsinov, a mahnovscsina intellektuális alvezére.⁵ Hiszen a bolsevizmus központi szerepe vitathatatlan: oroszországi győzelmével a világ minden rendű és rangú kommunistái számára egyfajta konvergenciós ponttá vált, a világméretű forradalmi mozgalom vezető erejévé. 1918-at követően a kommunista mozgalom fő dilemmái azonban egyre inkább így fogalmazódtak meg: érvényes lehet-e az orosz modell a világ más országai számára is? Egyenlő-e a világméretű kommunista mozgalom a bolsevizmus elterjesztésével? Végül soron pedig: kommunizmusnak tekinthető-e a bolsevizmus (következésképpen – persze ez újabb vita tárgya – a sztálinizmus), gyakorlati és/vagy elméleti síkon?⁶

Mindenekelőtt azt érdemes áttekintnünk, hogy miben különbözött a baloldali kommunizmus a bolsevizmustól, melyek voltak azok az ellentétek, amelyek – bár bizonyos távolságból szemlélve csupán apró taktikai-technikai kérdésnek tűnhetnek – lehetetlenné tették a két irányzat hosszabb távú együttműködését, sőt, később együtt létezését is. A lenini értelmezés szerint a „baloldaliság” (a bevett fordítástól eltérően helyesebb lenne „balosságról” beszélni) nem elsősorban ideológiájában, hanem mindenekelőtt elhamarkodottságában, maximalizmusában különbözik a kommunizmustól.⁷ Lenin igyekezett egybemosni a baloldali kommunizmust az anarchizmussal – látni fogjuk nem volt teljesen alaptalan, és egyben a munkásmozgalom korábbi történetére is reflektált –, és így osztályalapon is elkülöníthette azt a kommunizmustól, hiszen a szociáldemokrata mozgalom ősrégi toposzaként az anarchizmust „kispolgári”, és mindenekelőtt idealista irányzatként határozták meg. Hogy a baloldaliak idealizmusáról alkotott elképzelés napjainkig is hat, azt jól illusztrálja egy mai, nyugat-európai leninista állásfoglalás: „Másrésről, az európai és nyugati baloldali kommunizmus’ egészében éppen ezen a téren bizonyította teljes alkalmatlanságát [t.i. „a lenini koncepció továbbfejlesztése” terén – KP]. Bordigától eltekintve, aki egyaránt támadta a szociáldemokráciát és a sztálinizmust, Kautsky bénító

⁴ Joseph Lane (1851 – 1920), kezdetben liberális, majd az 1880-as évek elejétől anarchista-marxista militáns. Legismertebb műve, az *Anti-etatista kommunista kiáltvány* 1887-ben jelent meg.

⁵ Hermann Gorter (1864 – 1927), holland költő. Pannekoekkel együtt a tribunistákhoz tartozott, majd a baloldali kommunistákkal, mindenekelőtt a KAPD-vel működött együtt. Leninhez címzett 1920-as „nyílt levele” a tanácskommunizmus egyik alapdokumentuma. 1923-ban ő szövegezte a Kommunista Munkásinternacionálé programját is.

Anton Pannekoek (1873 – 1960), holland csillagász. A Holland Szociáldemokrata Párt, majd Hollandia Kommunista Pártjának alapítója, a *De Tribune* szerkesztője. 1921-ben kilépett a kommunista pártból s a baloldali kommunista KAPD-hez csatlakozott. A harmincas évektől a holland GIK (Internacionalista Kommunista Csoport) egyik vezetője lett. A tanácskommunizmus legjelentősebb teoretikusa. Pjotr Arsinov (1887? – 1937) életútjáról magyarul KONOK Péter: *Az ismeretlen forradalom: a mahnovista mozgalom*. Klió, 2003/1. 125-134.

⁶ E kérdésnek szétágazó irodalma van. A szovjet államot először vélhetőleg Korsch és a tanácskommunisták (mindenekelőtt Gorter) tekintették *lényegében* kapitalista (radikális szociáldemokrata) formációnak az 1920-as évek közepén. Az államszocializmus kontra államkapitalizmus viták során mindkét álláspont védelmezői komoly érveket sorakoztattak fel véleményük alátámasztására. Születtek köztes megoldások is: Samir Amin a semleges „szovjet termelési mód” fogalmát használta. Mészáros István szerint „...a Szovjetunió nem volt sem kapitalista, sem államkapitalista. De a szovjet rendszert jelentős mértékben a tőke hatalma irányította: a munkamegosztás érintetlen maradt, megőrződött a tőke hierarchikus parancsrendszere is, amelynek működési módja a felhalmozásra épül.” KRAUSZ Tamás: *A „sztálini szocializmus”*. IN: *A sztálinizmus hétköznapjai*, 269. Igen szellemes a romániai politológus, Ana Bazac terminológiája, aki a sztálinizmust „a kapitalizmus izotópjának” nevezi. Ana BAZAC: *Az antisztálinista disszidensek és a „vox intelligens”*. *Eszmélet*, 60. sz. 68-81.

⁷ A lenini szocializmus-koncepció legfrissebb magyar nyelvű elemzése: SZÉKELY (2001): 130-178.

determinizmusának hiperbolikus példájaként, a 'baloldali kommunisták' – Rosa Luxemburggal kezdődően – egy szót sem voltak képesek megérteni Lenin politikai tanításából, és saját elvakult újhegelianus szubjektivizmusuk csapdájába estek, amely a munkásosztály metafizikus szemléletével és a spontán harc fetiszizálásával párosult, és amely szerint az önkéntes akarattal a pártpolitika vezérfonala kell, hogy legyen" (a szerző kiemelései).⁸ A következőkben ezt a jelenséget fogjuk, némileg más szemszögből, genezisében megvizsgálni. Még egy megjegyzés azonban idekívánkozik: bár a jelen tanulmány tárgyából eredően kifejezetten eszmetörténeti jellegű, a szerző tudatában van, hogy a történelmet az eszmék és ideológiák történetéből kiindulva nem lehet kifejteni. A „felépítmény” alaposabb ismerete mindazonáltal visszahat az „alap” mélyebb megértésére is.

A baloldali kommunizmus, illetve a tanácskommunizmus egyik szülőhazája – ha beszélhetünk egyáltalán „szülőhazáról” egy ilyen mélységesen internacionalista mozgalom esetében – Hollandia. A holland szocialista mozgalom nagy öregjeként Ferdinand Domela Nieuwenhuis (1846 - 1919) tisztelték, aki még a munkásmozgalom első nagy nemzedékének tagja, Marx és Engels harcos- és levelezőtársa volt. Kálvinista lelkészként indult, ám 1879-ben hátat fordított egyházának és a vallásnak.

Nieuwenhuis tevékenyen részt vett a II. Internacionáléban. 1896-ig ő vezette a holland kongresszusi delegátusokat, akik többnyire a radikális vonulatot erősítették a szavazásokon, és igyekeztek ellensúlyozni a német szociáldemokrácia reformista túlsúlyát, persze nem sok sikerrel. Nieuwenhuis már az Internacionálé 1889-es alakuló kongresszusán azon igyekezett, hogy a nemzetközi munkásmozgalom egységét biztosítani hivatott szervezet valóban univerzális legyen. Párizsban 1889 júliusában ugyanis két munkáskongresszus is ülésezett: a Paul Brousse (az I. Internacionálé egykori tagja) által 1881-ben alapított *posszibilista* párt szervezte kongresszus⁹ komoly gondokat okozott a német szociáldemokratáknak, akik a Paul Lafargue és Jules Guesde által vezetett Francia Munkáspárt (*Parti Ouvrière Français* – POF) és a blanquista Központi Forradalmi Bizottság (*Comité Révolutionnaire Central* – CRC) segítségével igyekeztek megszervezni saját nemzetközi konferenciájukat.¹⁰ Bár a *posszibilisták* ideológiája a marxista szociáldemokratákéhoz mérten jóval mérsékeltebbnek számított,¹¹ Nieuwenhuis – a legtöbb kérdésben hevesebb és radikálisabb legtöbb elvtársánál – mégis úgy látta, kirekesztő, szektás viselkedés lenne elutasítani a két kongresszus egyesülését. Véleménye szerint egyértelműen a marxista szociáldemokraták mögött áll az „igazság”¹², és ezt elegendőnek vélte ahhoz, hogy biztosítva lássa a leendő egyesült kong-

⁸ *Manifesto of the International Leninist Current*. Soviet, 1996. szeptember 1/21.

⁹ A kongresszusra *elvileg* minden szocialistát meghívtak. A mandátumok vizsgálatával azonban a *posszibilisták* saját többségük fenntartására törekedtek.

¹⁰ A II. Internacionálé megalakulását megelőző szervezőmunkáról és pártharcokról JEMNITZ János: *Az 1888. évi londoni kongresszus. A nemzetközi munkásmozgalom történetéből*. Évkönyv (NMTÉ) 1988., valamint *A II. Internacionálé párizsi alakuló kongresszusának előkészítése (1888. november-1889. március)*. NMTÉ 1989. című tanulmányait. A német szociáldemokraták inkább Svájcban rendezték volna meg az összejövetelt, hogy ezzel is enyhítsék az esetleges *posszibilista* befolyást. A franciák ezt nem támogatták. Elvileg a marxisták nem zárkóztak el a *posszibilisták* részvételétől, de a gyakorlatban, akárcsak ellenfeleik, igyekeztek azt megakadályozni.

¹¹ A *posszibilisták* úgy gondolták, hogy a munkásmozgalom követeléseit a kapitalista társadalom keretei között kell tartani. Néhány év, illetve néhány évtized leforgása alatt a szociáldemokrácia is erre a következtetésre jutott. 1889-ben azonban még a német szociáldemokraták, sőt maga Eduard Bernstein is elutasította az együttműködést a *posszibilista* irányzat képviselőivel.

¹² Ekkoriban ez a kategória még nem vesztette el értelmességét, és a szociáldemokrata, *posszibilista*, anarchista, kommunista stb. harcosok *nem* a mai értelemben vett „posztmodern” politikusok, mert meg voltak győződve saját igazukról.

resszuson ideológiai győzelmüket. Éppen ezért a két kongresszus egyesítése mellett szólalt fel, megsejtve egyébként, hogy milyen vészterhes jövőt jelez az Internacionálé születése körüli civódás az egész nemzetközi munkásmozgalom számára. Nieuwenhuis ugyanis már az I. Internacionálé széteséséhez vezető beharcokat, a marxisták és az anarchisták küzdelmeit is szektás beháborúnak látta, s miként a későbbi „baloldali kommunizmus” szágos teoretikusa, úgy vélte, hogy az anarchizmus és a marxizmus lényegében egyazon mozgalom két irányzata, sőt egyazon harc két aspektusa, amelyek egymás nélkül nem értelmezhetőek. Így, bár nem osztotta a possibilisták reformista nézeteit, mégis a szocialisták egységének fontosságát hangsúlyozta a burzsoáziával, vagyis a közös ellenséggel szemben: „*Mi, akik nem élünk Franciaországban, nem akarunk beavatkozni a francia szocialisták viszályaiba, de azt sem akarjuk, hogy ezek a különböző viszályok területükön túl terjedjenek és nemzetközivé váljanak. Nemzetközi megegyezést akarunk, nem pedig nemzetközi szakadást. Nem a mi dolgunk megvizsgálni, ki a bűnös ebben a sajnálatos ellentétben, de mindannyiunkat érint az a tény, hogy két kongresszus ülészik csaknem ugyanazzal a napirenddel. Hát nem szent kötelességünk mindent elkövetni a két kongresszus egyesítése érdekében? [...] Ne mondja senki: »Csak egyetlen valóban katolikus egyház létezik, a többi mind eretnek és disszidens.« Tudom, hogy a possibilisták lapjukban, a »Le Parti Ouvrier«-ben már így neveztek bennünket. De ez nem lehet ok, hogy ezen az úton kövessük őket. S mondhatni, ez ügyvédi szörszálhasogatás volna, mert ki állíthatja azt, hogy a franciaországi szociáldemokraták programja, az angliai Social Democratic Federation programja nem szocialista program? Ki mondhatja azt, hogy a múlt évben Londonban nem szocialista kongresszus mellett döntöttek. [...] Sajnálatos volna, ha a polgári világ annak örülhetne, hogy a szocialista táborban szakadást láthat. A szakadás az ő győzelmük és a mi szégyenünk!*”¹³

Nieuwenhuis, aki szociáldemokrata színekben parlamenti képviselő is volt, személyes tapasztalatai alapján igen rossz véleménnyel volt a parlamenti akció lehetőségeiről. Mint azt már 1889-ben kifejtette: „*Én nem követelek semmit a parlamentarizmustól, éppen azért, mert magam is egy parlament tagja vagyok, mert láttam az egész komédiát. [...] A 'parlament' szó két szóból áll, amelyek egy szellemes író szerint tökéletesen jellemzik a tárgyat, mégpedig a 'parle' (beszél) és a 'ment' (hazudik) szóból. A parlamentek tehát olyan gyűlések, ahol beszélnek és hazudnak. [...] A parlamentek fecsegő gyűlések, és ez nemcsak személyek, hanem a rendszer hibája.*”¹⁴ Nieuwenhuis azonban korántsem csupán morális fenntartásait hangsúlyozta a parlamenti akciókkal, a munkástörvényhozás szociáldemokrata evolucionista elképzeléseivel szemben. Érvelése, bár közgazdaságilag premarxista elképzeléseket melegít fel, amikor a kapitalista rendszer problémáinak fő okát az elosztás rendszerében igyekszik megtalálni, a parlamentarizmus „figyelemelterelő”, befogó hatásait bírálva nagyon közel áll a majdani baloldali kommunista értékelésekhez: „*Tegyük fel egy pillanatra, hogy győztünk az egész vonalon; tegyük fel, hogy van olyan munkástörvényhozásunk, amelyet kívánunk: mondják csak meg nekem, hisznek abban, hogy ezzel az általános helyzet jelentősen megváltozik a munkások javára? Ha megkérdezik az én véleményemet, kereken megmondom, hogy a kormányok komiszul megtréfálhatnának bennünket, ha elfogadják az önök javaslatait, mert ezzel 20-25 esztendőre megölnének mindenfajta forradalmi szocialista mozgalmat. [...] A legtöbb, amit a munkások elérhetnek, az lesz, hogy a rabszolgáncokat bársonyba vagy selyembe burkolják; de a láncok maradnak. Akkor a munkások belátják majd, hogy a baj nem a munkaidőben rejlik, és nem is a munkabérben, mert ha így lenne, akkor az okokkal együtt eltűnnének a követ-*

¹³ JEMNITZ János – PETŐ Andrea (szerk.): *II. Internacionálé – Kongresszusi jegyzőkönyvek 1889–1912*. Kosuth, Budapest 1989. 34.

¹⁴ Uo. 70.

kezmények is, belátják, hogy a baj oka a munka termékeinek tökéletlen és teljesen igazságtalan elosztása.”¹⁵

Nieuwenhuist az ehhez hasonló felvetések egyre inkább eltávolították a szociáldemokráciától. Az Internacionálén és az egyes országok pártjain belül egyre élesebb frakciós küzdelmek bontakoztak ki. A leghévesebb harc azért indult, hogy az Internacionáléból eltávolíthassák az anarchistákat (akik magukat szintén szocialistának vallották). Szociáldemokrata oldalról többek között a mandátumok fokozottabb szűrésével igyekeztek gátat vetni az anarchista befolyásnak, míg az anarchisták – már az alapító kongresszuson is – botránys viselkedésükkel igyekeztek megghiúsítani az általuk reformistának tekintett határozatok keresztülvitelét. Hamar nyilvánvalóvá vált mindkét fél számára, hogy az együttes működés, legalábbis az adott szervezeti szinten, nem lehetséges. A kifejezetten anarchista szervezetek képviselőit eltávolították, és senki számára sem maradt kérdéses, hogy a *Nemzetközi Munkásszövetség*, ha nem is teljes ellentétben, de semmiképpen sem teljes összhangban saját nevével, kizárólag a marxista szociáldemokrácia gyűjtő- és koordináló szervezete marad. Az anarchisták kizárásával azonban az „*anarchizmus*” elleni harc még korántsem ért véget. A legkülönbébb témákról folyó vitákban, így az általános-, illetve a tömegsztrájk vitáiban, a háború kérdése körüli csatározásokban, a gyarmati kérdés, a nacionalizmus, a földkérdés stb. vitájában, általános tendenciává vált, hogy a reformista oldal (jellemzően a német SPD régi vezetői, az August Bebel és Wilhelm Liebknecht neve által fémjelzett pártvezetői garnitúra) radikális ellenfeleit anarchistának titulálta, és így a vitát az elvi síkról elterelve egyrészt egyfajta hitvitává torzította, másrészt az Internacionálé korábbi, anarchistaellenes döntéseit citálva kriminalizálta, de legalábbis marginalizálta ellenfeleit. Így vált maga Nieuwenhuis is egyre inkább „*anarchistává*”, ám ez az anarchizmus nem volt más, mint az Internacionálé reformizmusára adott válaszreakció. Nieuwenhuis sohasem lett tétéles anarchista és mindig ragaszkodott marxizmusához, de az évek és a viták előrehaladtával unos-untalan ezt a jelzőt használták vele kapcsolatban. Ezzel az eljárással még sokszor fogunk találkozni a baloldali radikalizmusok történetében. Mivel az anarchizmus igen nehezen definiálható, természetéből következően sokrétű és gyakran elentmondásos eszmeegyveleg, mivel minden egyes áramlat hívei lándzsát törnek amellett, hogy csakis ők az igazi anarchisták, az adott politikai ellenfél „*leanarchistázását*” többnyire nehéz elhárítani vagy alátámasztani. *Általában véve* a baloldali radikalizmusok „*anarchistának*” tekinthetők abban az értelemben, hogy erőteljesen építenek a proletár tömegek tudatára és spontaneitására. A *szervezet* helyett a *szerveződésre* teszik a hangsúlyt (a bordigisták kivételt jelentenek). Jól illusztrálja ezt a felfogásbeli különbséget az a vita, amely az Internacionálé 1891-es brüsszeli kongresszusán csúcsosodott ki az imperialista háborúval szembeni állásfoglalás kapcsán. A többség a németek W. Liebknecht által felvezetett határozati javaslatát támogatta, amely általánosságban elítélte a háborút és a militarizmust, leszögezte, hogy csak a szocializmus kivívása jelentheti a háborúk végét, és a felelősséget az uralkodó osztályokra hárította. Egy szót sem szólt azonban arról, hogy mi a munkáspártok, a proletárok, a szak-szervezetek, vagy akár az Internacionálé *konkrét* feladata háború esetén. Nieuwenhuis ezzel szemben ellenjavaslattal élt, amely szerint „*a brüsszeli szocialista kongresszus határozatban*

¹⁵ Uo. 71. Érdemes megfigyelni, hogy a radikális érvelés gyakorta keveredik premarxiánus elképzelésekkel, mint a fenti idézetben is. Ezt főként a „*hivatalos*” marxizmus (vagyis a szociáldemokrácia) elméleti elsivárosodása indukálta: a szociáldemokrácia ugyanis annak dacára, hogy Marx bebizonyította a kapitalista elosztás (a kapitalizmus szempontjából tétélezett) „*igazságosságát*”, nem ennek az abszurd „*igazságnak*”, a kapitalista termelés és elosztás immanens logikájának a megszüntetését tűzte célul, hanem éppen az „*igazságosság*” biztosítását, a kapitalizmus „*megtisztítását*”. Azok, akik ezt a „*reformizmust*” elutasították, a „*fürdővízzel együtt a gyereket is kiöntve*” gyakorta igyekeztek a kizsákmányolás lényegét az *elosztásban* megragadni. Nieuwenhuishez hasonlóan nemigen vették észre, hogy ezzel milyen veszélybe sodorják éppen az általuk rajongva várt forradalom elméleti alapvetéseit: ezt csupán a bolsevik kísérlet „*kudarca*” bizonyította be a radikális baloldal számára.

kimondja, hogy egy esetleges hadüzenetre valamennyi ország szocialistáinak válasza a népek általános munkabeszüntetésre való felhívása lesz”. A javaslatot elvetették. Nieuwenhuis beszédében – közel negyedszázaddal 1914 előtt! – a szociáldemokrácia sovinizmusának veszélyeire figyelmeztette a kongresszust: „Ha kizárólag egyhangú határozatokat akarnánk hozni, akkor csak általános szóvirágokat kellene hangoztatnunk, mint ebben a határozati javaslatban [t. i. a végül elfogadott német javaslatban – K. P.]; ha a benne előforduló szociáldemokrata és szociáldemokrácia kifejezéseket Krisztussal és a kereszténységgel cserélnénk fel, az üdvhadserég meg a pápa, egyszóval minden párt megszavazhatná ezt. Amikor a burzsoáziát okolják a militarizmusért, ez olyan, mint amikor két fiú hajba kap és mindegyik a másikat okolja a verekedés megkezdésével. [...] A szekcióban én a kisebbséghez tartoztam. És minthogy a kisebbség ott is, mint mindenütt, felfalják, az én ügyem is elbukott. [...] A nagy nemzetek kevésbé nemzetköziesek, mint a kicsik. Ennek az az oka, hogy a nagy nemzetek becsvágyók, amíg a kicsiknek nincs elég hatalmuk ahhoz, hogy becsvágyók legyenek. A nemzetközi érzés hiányából fakad a sovinizmus. Így azután közöttünk is vannak sovinizisták, és ez különösen áll a németekre. S hogy ezt megerősítem, csak Vollmar esetére kell emlékeztetnem, aki fejtegetéseiben joggal hivatkozhatott más német elvtársak parlamenti megnyilatkozásaira.¹⁶ [...] A sovinizmus egész szocialista mozgalmunkat veszélyezteti. Valamennyi szocialistának a háború kitörése esetén azonos magatartást kell tanúsítania. Különben a népek a parancs elhangzásakor egyszerűen masíroznak majd, és kölcsönösen szétmarcangolják egymást. A sovinizmus vezet támadó és védelmi háború megkülönböztetéséhez. A magam részéről elvetem ezt a megkülönböztetést. [...] A jelenlegi viszonyok között a népek háború esetén fel kell lázadnia. Engels azt mondta: Adjatok mindenkinek egy puskát és 50 töltényt, és a szabadság biztosítva lesz! Én azt hiszem, hogy a proletariátus győzelme a világbéke győzelme is lesz.”¹⁷ Bár a határozati javaslatot, mint láttuk, az Internacionálé küldöttei végül nem szavazták meg, de betérjesztője ellen – kétes dicsőség, de mindenképpen elismerés egy forradalmár számára! – Hollandiában a hatóságok pert indítottak felforgatás és lázítás címén.

Az 1893-as kongresszuson ismét napirendre került a parlamentarizmus kérdése. A holland küldöttség is két frakcióra szakadt, amelyben Nieuwenhuis ahhoz a kisebbséghez tartozott, amely elítélte a parlamenti akciót (amelyet általában véve a politikai akcióval azonosítottak), és azzal a munkásosztálynak a termelés területén való önszerveződését és harcát szögezte szembe. A kongresszus határozatában a politikai harc elsődlegességét, a parlamentaristák platformját fogadta el, és azt lényegében az Internacionáléhoz tartozás egyik ismérvévé tette.

Az anarchisták és a marxisták közötti vita végül az 1896-os londoni konferencián jutott dűlőre, ahol rögtön az első mandátumvizsgálatnál érvénytelenítették több anarchista küldött, köztük Gustav Landauer mandátumát.¹⁸ Mindkét oldalról botrányos jelenetekre került sor. Nieuwenhuis elkeseredett felszólalásában kifejtette, hogy a zürichi határozat elfogadásával az Internacionáléban megszüntették a vélemény szabadságot. Komolytalannak tartotta azt a felvetést, hogy az anarchisták célja pusztán a konferencia lehetetlenné tétele lett volna, ettől csak azok tartottak, akik félték a „marxista egyházatyák zsinatjának” megzavarásától. Erőteljesen hangsúlyozta, hogy hiba volna egyenlőségjelet tenni a „politikai akció” és a „parlamenti ak-

¹⁶ Georg Heinrich von Vollmar 1891-ben két előadást tartott a müncheni *Eldorado* vendéglőben. Ezekben – korát megelőzve – azt fejtegette, hogy az SPD-nek nyitnia kell a különböző osztályok felé, és így megerősítve a párt parlamenti pozícióit, megszerezni az állam irányítását. Vollmar beszédeit akkor még általános megütközéssel fogadta a szociáldemokrácia. Nieuwenhuis azonban felismerte, hogy a bajor szociáldemokrata által hangoztatott vélemény korántsem egyedülálló, és lényegében megfelel a szociáldemokrácia általános fejlődési logikájának, akárcsak az, hogy Vollmar támogatta a német gyarmati terjeszkedésre irányuló állami erőfeszítéseket.

¹⁷ Uo. 102-103.

¹⁸ Gustav Landauer (1870 – 1919) szocialista, anarchista militáns, számos lap szerkesztője, a német anarchizmus egyik fő ideológusa. 1919-ben részt vett a müncheni tanácsköztársaság irányításában. 1919. május 2-án az ellenforradalmi csapatok agyonlőtték.

ció” közé: míg az előbbiről megoszlanak a vélemények, az utóbbi ellen folytatni kell a harcot. Az anarchisták, szögezte le Nieuwenhuis, „kommunista anarchisták lévén szocialistáknak is tartják magukat. Reclus, Kropotkin talán nem szocialista? Akkor Liebknechtől is azt lehetne állítani, hogy nem szocialista. Egyetlen frakciónak sincs joga monopolizálni a szocializmust – ellenkező esetben csupán a parlamentáris szocialisták kongresszusáról beszélhetnénk”. A vitát lezáró szavazásnál 18 nemzet delegátusai szavaztak az anarchisták kizárására, és csupán két ország, Franciaország (57:56 arányban) és Hollandia (9:5) küldöttsége foglalt állást a határozattal szemben. Nieuwenhuis, Marx és Engels harcostársa, a II. Internacionálé alapító kongresszusának alelnöke megbélyegzett anarchistaként elhagyta a kongresszust, és a szociáldemokrata mozgalmat.

Az anarchisták, és az anarchistának kikiáltott marxisták eltávolításával a szocialista mozgalomban más harcok lángoltak fel. Leegyszerűsítve továbbra is egy reformista és egy önmagában is megosztott „forradalmi” álláspont került szembe egymással. A viták, nem meglepő, legélesebben a német pártban, a „szociáldemokrácia nagy laboratóriumában” jelentkeztek, hogy innen terjedjenek tovább a többi ország mozgalmi szféráiba. A reformizmus zászlaját Eduard Bernstein bontotta ki, míg az „ortodox marxista” irányzat vezetője Karl Kautsky lett. Az összkép ennél azonban összetettebb volt. Témánk szempontjából nem lényeges ugyan, de a reformizmus sem volt egységes. Ellentétek voltak viszont a marxista táboron belül, mégpedig továbbra is a régi ellentétek, hiszen a marxisták voltak az Internacionálé addigi fővonalának hivatalos örökösei. Kautsky determinisztikus ökonomizmusát, amely a törvényszerűen bekövetkező változások szempontjából a szocialisták feladatát csupán a tudatbevitelre korlátozta, hogy megszervezzék a munkásosztályt a rá váró hatalom átvételére, komolyan vitatta néhány tucat szocialista ideológus. Ezek a jórészt értelmiségi marxisták úgy vélték, hogy az események alakulásában sokkal nagyobb szerep jut az osztály akaratának, szellemi energiáinak, mint azt Kautsky és követői feltételezik, és maga az osztály lesz az, amely a forradalmat szüli, pontosabban a kapitalizmus körülményei termelik ki a proletár osztályt, amely a forradalom feltétele, mint az Marx és Engels már a Kommunista Kiáltványban leszögezték. Németországban, s nemzetközileg is Rosa Luxemburg lett az új vitákban kikristályosodó „forradalmi marxizmus” fő ideológusa. Nálánál is radikálisabb álláspontra helyezkedett azonban néhány hollandiai marxista: Anton Pannekoek, Herman Gorter, Frank van der Goes, Henriette Roland-Holst és maroknyi társuk, akik a holland Szociáldemokrata Munkáspárt (*Sociaal Democratische Arbeiders Partij* – SDAP) elméleti folyóirata, a *Nieuwe Tijd* (Új Idő) körül csoportosultak. Ez a társaság lett a későbbi tanácskommunizmus bölcsője. Nieuwenhuis és Luxemburg mellett a legnagyobb hatást kétségkívül *Joseph Dietzgen* (1828-1888), ez az autodidakta munkásfilozófus gyakorolta rájuk, akinek „*Das Wesen der Menschliche Kopfarbeit*” (Az emberi gondolkodás természete) címen 1869-ben megjelent főművét Marx és Engels egyaránt a dialektika alapvető fegyvertényének tartotta.

Engels a „*Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége*” című 1886 elején írt tanulmányában rámutatott a rokonságra a Dietzgen által követett, és a marxi-engelsi módszer között¹⁹: „...*És figyelemreméltó, hogy ezt a materialista dialektikát, amely évek óta*

¹⁹ Különbséget kell tennünk a Marx (és részben Engels) által használt dialektikus (a par excellence „forradalmi”) módszer, és ennek a dialektikának később dogmává meredt és kanonizált utódai (idealista inverzei), a „reformista” és az „ortodox” „marxizmusok” között. Míg az előbbinek erőssége a kritikai reagálás és a kérdések felvetése – a negációk által közvetített pozitív leírás -, addig az utóbbiak olyan üdvtanná torzultak, amelyek kvázitudományos elhivatottsággal úgy vélték, *mindenre* kész válasszal rendelkeznek, pontosabban minden társadalmi (és egyéb) jelenség a készen tárolt válaszok sémáihoz igazítható és igazítandó. Mint ismeretes, Marx „*jelmondatául*” az *omnibus dubitandum* szolgált; a szociáldemokrácia *vallásaként* (v.ö. DIETZGEN: *Der Religion der Sozialdemokratie*, 1870-1875) viszont a „marxizmus” célja éppen a „*valóságot*” illető mindenféle kétely kiirtása, egy ontológikus mindentudás univerzalizmusának elterjesztése volt a munkásosztály köreiben.

legjobb munkaeszközünk és legélesebb fegyverünk volt, nemcsak mi fedeztük fel, hanem rajtunk kívül, függetlenül tőlünk, sőt még Hegeltől is, újra felfedezte egy német munkás, Joseph Dietzgen”.²⁰ Dietzgen, akárcsak Marx, először a „Feuerbach-tézisek” megírásakor (1845) a hangsúlyt már nem az idealizmus és a materializmus közti mechanikus ellentétre helyezte, hanem a valódi (dialektikus) materializmus és a vulgármaterializmus (a de facto idealista „anyagelvűség”) szembenállására. Ő, s nem Plehanov írta le először a „dialektikus materializmus” kifejezést a 19. század hetvenes éveiben. Igyekezett elkerülni a korszak szociáldemokrata ideológiájának meghatározó részét képező leegyszerűsítéseket, és munkásként (jól képzett tímárként kézműves, *szociológiailag* inkább *petit bourgeois* volt) éppen azt példázta, hogy a „tömegek” számára nem kell feltétlenül „felhígítani” az ideológiai üzenetet. Dietzgen lét és tudat viszonyát nem elsősorban alá- és fölérendeltségi viszonynak látta, hanem olyan kölcsönhatásnak, ahol e két *anyagi* entitás folyamatos mozgásban egymásra hatva termeli az embert s környezetét, valamint a közöttük lévő kapcsolatot, a tudatot: „A folyamat minden”. Számára a tudat (vagy a „szellem”) is az anyagi világ faktora, amelynek saját immanens mozgásai szintén a materializmus tárgyát képezik, s állandó kölcsönhatásban vannak a „durva” anyagi valósággal. A tudat nem csupán a külvilág belső leképzése, hanem a gondolkodás folyamatának helye. Az agy szellemi (*geistig*) tevékenysége az, amely az érzékelés tárgyait egységes koncepciók formájába sorolja egy folyamatos változás körülményei között. Dietzgen így elveti az anyag örökkévalóságának vulgáris-idealista felfogását, és oda lyukad ki, hogy „...az Anyag benne foglaltatik a változásban; az Anyag az, ami változik, és az egyetlen, ami megmarad, a változás”.²¹ Ebből következik, hogy minden tudás szükségszerűen relatív; és ezt a relatív tudást csupán egy tudati aktus képes életre hívni. Ez a tudatosság, a „szellem” (*Geist*) teremti meg az anyaggal a dialektikus kapcsolatot, egy állandó interakciót, amelyben „...a szellem anyag a dolgok számára, és a dolgok anyaggá válnak a szellem számára. Szellem és dolgok csupán kölcsönös kapcsolataikon keresztül léteznek”.²²

Dietzgen munkásságát Marx és Engels egyaránt nagyra becsülték, bár felrötták a „zseniális autodidaktának” a gyakori önisméltéseket, – persze inkább Marx – azt, hogy nem ismerte elég mélyen Hegelt. 1868 májusában Marx Dietzgenhez írt levelében azt ígérte, hogy „...ha leráztam magamról a közgazdasági terhet, megírok egy 'Dialektikát'. A dialektika igazi törvényei már Hegelben bennefoglaltatnak; persze misztikus formában. Ezt a formát kell lehámozunk róluk...”.²³ Dietzgen a következőképpen reagált erre: „Minthogy én a magam részéről attól tartok, sokáig eltarthat, amíg Marx megörvendeztet bennünket ezzel a munkával, s mivel ifjúkoromtól kezdve sok önálló kutatást folytattam e tárgyban, megpróbálok a tudni vágyó értelem számára bepillantást nyújtani a dialektikus filozófiába. E filozófia a központi nap, ahonnan kiindul az a fény, mely nemcsak a gazdaságot, hanem az egész kulturális fejlődést megvilágította előttünk, s amely végül bizonyára meg fogja világítani az egész tudományt is 'végső alapjaiban’”.²⁴ Nagy, átfogó Dialektikát – sajnos - Marx végül soha nem írt, és ezt nem pótolhatta Dietzgen főműve, a már említett „*Menschliche Kopfarbeit*” sem, amely mindazonáltal nem maradt észrevétlen: az I. Internacionálé 1872-es hágai kongresszusán Marx Dietzgent „a mi filozófusunkként” jellemezte a küldötteknek.

²⁰ Marx – Engels művei (MEM). 21. köt. Budapest 1970. 281.

²¹ DIETZGEN: *The Nature of Brainwork*. Párizs 1973. 90-91.

²² Uo. 71.

²³ Marxnak e levele nem került elő, Dietzgen azonban idézi a *Volkstaat* 1876. január 9-i számában megjelent *Sozialdemokratische Philosophie* c. cikkében. MEM. 32. köt. 535.

²⁴ DIETZGEN: *Sozialdemokratische Philosophie*. Lenin összes művei (LÖM), 29. köt. Budapest 1979. 366. Dietzgen kelet-európai percepcióját és politikai utóéletét jól jellemzi, hogy műveiből magyarul csak az a néhány töredék jelenhetett meg – a LÖM keretében –, amelyeket Lenin olvasás közben széljegyzetekkel látott el.

Dietzgen életének utolsó éveiben szakított a szociáldemokráciával, és egyfajta szintézist kívánt létrehozni az anarchizmus és a kommunizmus között. 1884-ben az USA-ba költözött, ahol a *Der Sozialist*nak, az Amerikai Szocialista Munkáspárt (*American Socialist Labour Party - ASLP*) egyik lapjának a szerkesztője lett²⁵. Az 1886-os chicagói események, a haymarketi merénylet s az anarchisták ellen indított hajtóvadászat után azonban nem volt hajlandó elhatárolódni a megvádolt anarchistáktól, bár az ASLP Nemzeti Bizottsága kijelentette, hogy a párt minden közösséget megtagad velük. Dietzgen viszont cikket publikált az anarchista *Chicagoer Arbeiterzeitung*ban, amelynek több szerkesztőjét is letartóztatták, s közülük Adolph Fischert ki is végezték. Érdemes idézni Dietzgen véleményét ebben a kérdésben, hiszen később a baloldali kommunistákat és az ortodoxiától elhajló szocialistákat is gyakran érte, nem mindig alaptalanul az anarchizmussal való együttműködés „vádja”. Érveik megegyeztek Dietzgenével, aki ezt írta egy levelében 1886-ban: „*Engem nemigen érdekel, hogy valaki anarchista vagy szocialista, és úgy érzem, túl nagy hangsúlyt helyeznek erre a megkülönböztetésre. Ha az anarchisták soraiban eszemment individualistákat találunk, akkor a szocialisták viszont gyávaóságukért kárhóztathatóak. Engem ez is, az is hidegen hagy. A többségnek még mindkét oldalon rengeteg tanulnivalója van, és ez önmagában egyesülésüket fogja eredményezni*”. Egy másik levelében így folytatja: „*...nem valószínűsíthetjük meg az új társadalmat komoly harcok nélkül. Sőt, ez nem lehetséges általános felfordulás, anarchia nélkül. Hiszem, hogy az anarchia az átmenet egy szakasza. Sok anarchista azonban úgy véli, hogy az anarchizmus a társadalom végpontja. Ebben az értelemben ezek a bolondok úgy vélik, nincs náluk radikálisabb ember. Ám a valódi radikálisok mi vagyunk, akik a kommunista rendért harcolunk. A végcél a szocialista rend és nem az anarchista felfordulás*”.²⁶

Dietzgen rövid időre az *Arbeiterzeitung* főszerkesztője lett; 1888-as halála után abba a sirba temették, ahol a haymarketi eseményeket követő justizmord anarchista mártírjai is nyugszanak. Mindez nem használt megítélésének a szociáldemokrácia berkeiben. A marxizmust egyre inkább ortodoxiává merevítő Marx-követők és –epigonok éppen azt a finoman árnyalt dialektikus megközelítést hagyták figyelmen kívül a dietzgeni életmű értékelésében, amelyet egykor mestereik olyan sokra tartottak. Dietzgen filozófiája számukra „*idealizmusnak*” tűnt, hiszen ők maguk egyre mechanisztikusabb marxizmusukkal kisebb-nagyobb lépésekkel valójában éppen a premarxiánus mechanikus materializmushoz kanyarodtak vissza. Franz Mehring egy 1909-ben írt cikke szerint Dietzgen „*zavaros*”, a „*dialektikáról lefosztotta a tudást*”.²⁷ Plehanov két évvel korábbi tanulmányában érdektelennek tartotta filozófiáját, s úgy vélte, visszaesik a 18. századi materialisták szintjére.²⁸ Lenin sokkal fontosabbnak tartotta és többre értékelte tevékenységét, ám jelentőségét abban látta, hogy „*egy munkás, aki önállóan eljutott a dialektikus materializmushoz, vagyis Marx filozófiájához*”.

²⁵ Az (A)SLP nem volt szociáldemokrata párt. Lényegében a radikális szocializmus és az anarchizmus mezsgyéjén mozgott (Dietzgen előtt Albert Parsons, az egyik „*chicagói mártír*” is szerkesztette a *Der Sozialist*ot), majd a nyolcvanas évek végén egyre inkább a radikális szindikalizmus felé hajlott. Ekkor már fő ideológusa Daniel De Leon volt. JEMNITZ János: *Anarchisták Nagy-Britanniában és az Amerikai Egyesült Államokban*. Múltunk, 2000/4. 124-158.

²⁶ Idézi: DAVID Gorman: *Joseph Dietzgen*. Radical Chains N°3. 1991-1992. 52. Többnyire ehhez hasonló érvek jellemzik majd 1918-1920 folyamán a német-holland baloldali kommunisták és az anarchoszindikalisták (IWW, FVDGS majd a FAUD) együttműködését és vitáit, de felbukkannak az orosz platformista anarchisták nézeteiben is a húszas évek közepén, és olyan gondolkodók eszmerendszerében, mint az amerikai Johann Most, vagy a magyar Szabó Ervin. Utóbbiról lásd: SZABÓ Ervin: *Bevezetés Marx „A Nemzetközi Munkásszövetség első üzenete” című művéhez*. Szabó Ervin válogatott írásai. Budapest 1958. 282-306. A dietzgeni elképzelést érdemes összevetni az orosz polgárháború anarchistáinak – állítólag Kropotkintól származó – egyik jelszavával: „*Az Anarchia a Rend szülőanyja*”.

²⁷ *Die Neue Zeit*, 1909. október 29. Franz MEHRING: *Gesammelte Werke*. 13. köt. Berlin, 1961. 212-213.

²⁸ PLEKHANOV: *Philosophical Works*. 3. köt. Moszkva 1981. 100-116.

... A munkásoknak, hogy öntudatosakká legyenek, olvasniuk kell Dietzgent²⁹, de egy pillanatra sem szabad megfélemleniük arról, hogy Dietzgen nem mindig helyesen fejtette ki Marx és Engels tanítását, márpedig filozófiát csak Marxtól és Engelstől lehet tanulni Dietzgen az emberi megismerés viszonylagosságát hangsúlyozva gyakran zavarossá válik, és helytelen módon engedményeket tesz az idealizmusnak és az agnoszticizmusnak”.³⁰ Nem tett jót politikai megítélésének sem a szociáldemokraták, sem a bolsevikok körében, hogy az otzovisták, Bogdanov, Lunacsarszkij és társaik sokban alapoztak rá eklektikus filozófiai irányzatuk kialakításában. Ennek is megvoltak persze az előzményei. Dietzgen halála után fia, Eugen Dietzgen valóban megkísérelt létrehozni egy zavaros és minden dialektikus erejétől megfosztott filozófiai kotyvalékot, amely a logika s a dialektika hiányát himnikus szózatokkal igyekezett palástolni. Ez az ún. „dietzgenizmus” az USA-ban és Nagy-Britanniában a huszadik század elején némi közönséget is képes volt magához vonzani a munkás önképzőkörök tagságából. A dietzgenisták túl „szűknek” találták a marxizmus kereteit, s igyekeztek az „idealizmus” irányába kiterjeszteni. Pannekoek egy 1910-es cikkében elutasította Marx és Dietzgen szembeállítását: „Nem a 'dietzgenizmus' vagy a 'szűken vett marxizmus', hanem Marx és Dietzgen az, ami a proletariátus számára fontossággal bír. Csupán egyféle marxizmus létezik, a társadalom és az emberi nem Marx által megalapozott tudománya, amelyhez Dietzgen fontos és szükséges részeket adott hozzá”.³¹

Herman Gorter, Henriette Roland-Holst és mindenekelőtt Anton Pannekoek azonban sokkal nagyobb érdeklődéssel fordultak a német filozófus munkássága felé: hollandra fordították és kommentálták munkáit. A „szellem” szerepének hangsúlyozása az osztályharcban számukra a munkások spontaneitásának záloga volt, amely túllépett a hivatalos szociáldemokrácia szűk, bürokratikus keretein. Újfajta proletár morált és etikát alapozott meg, amely az öntudatot és az áldozatvállalást helyezte előtérbe, sokkal inkább, mint a hitet és a fegyelmet, a szociáldemokrácia addigi alapvető elvárásait. A társadalom maga élő erőként jelent meg a holland marxisták felfogásában, amelyben a forradalmárok nem „csinálják” a történelmet, hanem ők maguk a történelem. Pannekoek számára a szellem volt az elmélet fejlődésének záloga, amely „...az akaratot (...) a racionális tudatnak és tudásnak rendeli alá. A teoretikus tudás lehetővé teszi, hogy a munkások túllépjenek közvetlen, szűk érdekeiken, és a proletariátus általános érdekeit tartsák szem előtt, és cselekvésüket a szocializmus hosszú távú érdekei határozzák meg”.³² Roland-Holst Pannekoekkel szemben inkább az új „morált” alkotó filozófust látta Dietzgenben, és traktátusaiban annak igazolását látta, hogy a proletár szellemiség képes átalakítani a kapitalista külvilágot. Roland-Holst így végül éppen azokat a következtéseket vont le Dietzgenből, amiket Plehanov korábban támadott a filozófusról írt, már érintett tanulmányában: egy olyan idealista szemléletet vélt megtalálni benne, amely minimalizálta az erőszakot az osztályharcban, pontosabban azt a „szellemi erőszakkal”, a tudati aktivitással helyettesítette, és mindezt 1918-ban, az európai forradalmi hullám csúcspontján. Gorter valahol középúton helyezkedett el a két álláspont között. Ő a propaganda és az agitáció szükségességét, elsődlegességét olvasta ki Dietzgenből: csupán a tudás lehet garancia a helyes, forradalmi proletárpolitikához, ám ez a tudás – Pannekoek véleményétől eltérően – akár kívülről bevitt tudatosság is lehet. Gorter ebben a kérdésben meglehetősen közel került Lenin, vagyis eredetileg Kautsky elképzeléseihez.

²⁹ Ez a tézis önmagában ellentmond Dietzgen (és Marx) rendszerének, amelyben a munkások éppen azért „olvassák” őt, mert öntudatra ébrednek, és nem fordítva, ugyanakkor teljesen megfelel Kautskynak és követőinek a tudatbevételről vallott elképzeléseinek.

³⁰ LENIN: *Joseph Dietzgen halálának huszonötödik évfordulójára*. LÖM. 23. köt. 116-117. (Lenin kiemelési).

³¹ PANNEKOEK: *Dietzgenismus und Marxismus*. Bremer Bürgerzeitung, 1910. november 12.

³² PANNEKOEK: *The Position and Significance of J. Dietzgen's Philosophical Works*. IN.: Charles H. KERR (ed.): *The Positive Outcome of Philosophy, Joseph Dietzgen*. Chicago 1928. 17.

Pannekoek már 1902-ben hosszú tanulmányt írt Dietzgen munkáinak holland nyelvű kiadása elé (a fordítás Gorter munkája volt), amely külön broszúrában is megjelent „*Joseph Dietzgen filozófiai munkásságának helye és jelentősége*” címen. Több mint három évtizeddel később, a harmincas évek közepén Pannekoek hozzáfogott, hogy filozófiai oldalról támadja meg Lenin munkásságát. A „*Lenin, mint filozófus*” 1938-ban jelent meg a holland Internacionalista Kommunista Csoportja (*Gruppe Internationaler Kommunisten – GIK*) kiadásában, Karl Korsch utószavával.³³ Jelen dolgozatban ennek a terjedelmes műnek csupán a Dietzgenről szóló harmadik fejezetét tekintem át,³⁴ mivelez az írás talán a legjobb vezérfonal a dietzgeni dialektika és a tanácskommunista ideológia szoros kapcsolatának elemzéséhez, valamint a bolsevik-típusú és a „baloldaliság” útját követő kommunizmus eltérő filozófiai gyökereinek feltérképezéséhez.

Pannekoek mindenekelőtt abban látta Dietzgen jelentőségét, hogy kidolgozta a proletariátus osztályharcának filozófiai szemléletét, amely kiegészíti Marx elsődlegesen gazdasági és politikai fejtegetéseit.³⁵ „...*társadalmi és gazdasági téren [Dietzgen] Marx tanítványának vallotta magát, és a marxi értékelmélettel, a tőke elemzésével teljes mértékben egyetértett. Filozófiájában viszont független, eredeti gondolkodónak bizonyult, aki figyelmét mindenekelőtt az új világszemlélet filozófiai következményeire összpontosította*”. S miközben burkoltan Leninnel polemizál, Pannekoek rámutat a dietzgeni kifejtés sajátosságára, amelynek „*fő célja, hogy olvasóit a gondolkodás problémáin való töprengésre készítse*”. Így Dietzgen filozófiája Pannekoek olvasatában „*gyakorlati dialektika*”: „*Marx megállapította, hogy milyen valóságok határozzák meg a tudatot; Dietzgen feltérképezte a valóság és a tudat közti kapcsolatokat, vagy – Herman Gorter szavaival élve – Marx kimutatta, hogy mit csinál a világ az elmével, Dietzgen feltárta, hogy mit csinál maga az elme*”. Pannekoek hosszan elemezte Dietzgen módszerét, gondosan vigyázva egyébként arra, hogy azokat soha ne ütköztesse a marxi gondolatokkal, s végül így jusson el saját konklúziójához, amely politikailag mindenképpen a baloldali kommunizmus számára volt kedvező a hivatalos marxizmus-leninizmussal, a sztálinizmussal, és a szociáldemokráciával szemben. A mechanisztikus szervezet-központúság, a mozgalomorientált vakfegyelem elvárásaival összevetve Pannekoek lényegében *liberter*, véletlenül sem liberális, ugyanakkor determinisztikus válaszokat olvas ki Dietzgen írásaiból. A „*döntés*” és a meghatározottság nála dialektikus viszonyba kerülnek: a szükséglet egyik faktora éppen a tudati faktor, ebből következően sokkal nagyobb szerepet kap a teoretikai harc, nem absztrakt ideológiaként, hanem a kommunista társadalomba vezető átmenet elengedhetetlen részeként. A proletariátus (ön)szerveződése társadalmi szükséglet, de célja nem a tudatos vezetők követése (egy külső tudatosság elsajátítása), hanem az önálló (osztály)tudat létrehívása, amely szintén a viszonyok függvénye. A *szervezet* tehát *nem előfeltétel*, hanem *következmény*: a vezetők nem garanciái, hanem termékei az osztályharcnak, akárcsak annak minden egyes résztvevője. Pannekoek véleménye szerint a proletariátus létét nem kizárólag számaránya, földrajzi koncentrációja és gazdasági szerepe határozza meg, hanem az teszi önmagában (*in sich*) és önmagáért (*für sich*) való osztállyá, hogy jól elkülöníthető célja és történelmi programja van. Ennek a célnak ismerete maga a tudatosság (*Bevusstsein*), amely azonban nem valamilyen felvilágosodás vagy megismerés eredménye, hanem az osztályban immanensen meg-

³³ John HARPER (Anton Pannekoek): *Lenin als Philosoph. Kritische Betrachtung der philosophischen Grundlagen des Leninismus*. Bibliothek der „Ratekorrespondenz” 1. szám. Amsterdam, 1938. Angolul: *New Essays*, New York 1948. Az utóbbi kiadás Karl Korsch helyett tévesen Paul Mattickot nevezi meg az utószó szerzőjeként.

³⁴ PANNEKOEK: *Lenin as Philosopher*. Chapter 3. – Dietzgen. Az alábbi idézetek innen származnak.

³⁵ Ne felejtjük el, hogy Marx korai „*filozófiai*” szövegeinek legfontosabb darabjai csupán az 1930-as években kerülnek majd elő a német szociáldemokraták jól őrzött fiókjainak mélyéről

lévő entitás, amely körül maga az osztály strukturálódik, vagyis az osztály öntudata (*Selbstbewusstsein*). Logikusan éppen ez a pannekoeki osztálymeghatározás középpontja; az az erő, amely lehetővé teszi a szociológiai értelemben vett (funkcionálisan meghatározott) munkásosztályból egy magasabbrendű, öncélú, akcióiban egységesen fellépő történelmi erő, a proletariátus létrejöttét. Az osztály akciói ebben az értelemben „spontánok”, ám a spontaneitás nem a tevékenység „*irracionális misztikáját*” jelenti (mint Sorelnél), hanem a történelmi programnak való akaratlan, ám szükségszerű megfelelést. Ebben a koncepcióban nem jutott hely sem a hagyományos szociáldemokrácia vezetőkből és vezetettekéből álló bürokratikus tömegszervezeteinek, sem pedig a későbbi lenini elitpártnak, amely önmagában a tudatosság kimunkálója és hordozója. „*A marxizmus jelentőségét gyakorta abban látják – foglalja össze Pannekoek –, hogy a társadalmat első ízben képes természettudományos alapossággal leírni. Hiszen a társadalmat, akárcsak a természetet, természeti törvények határozzák meg; a társadalom nem véletlenszerűen fejlődik bele a vakvilágba, hanem egy mindent átható szükséglet követelményei szerint halad. És mivel a társadalom maga nem más, mint emberi tevékenység, így az ember cselekedetei és döntései sem önkényesek és véletlenszerűek, hanem társadalmilag meghatározottak. [...] A világ totalitása, amely egyaránt magába foglalja a természetet és a társadalmat, egyetlen egységbe szerveződik; bármely pillanatot meghatároz a megelőző pillanat, és bármely rész teljes függésben van az összes többi rész helyzetétől. A világ egységessége változatlan [...] az emberiség vagy egy részének cselekvése teljes egészében a környezettől, a természet és a társadalom együttes hatásaitól függ. Ebben megkereshetjük a szabályszerűségeket, a törvényeket, elnevezéseket és koncepciókat kreálhatunk; ezeket azonban többnyire magunk sem tekintjük valamiféle elkülönült valóságnak. Míg egy fizikus könnyedén elképzelheti a gravitációt, amint az űrben a napok és a bolygók körül lebeg, némileg problematikusabb elhinni, hogy a 'fejlődés' vagy a 'szabadság' hasonlóképpen körözik a fejünk felett és a társadalom körül, hogy valódi entitásokként végtelenül meghatározzák az emberek sorsát. Ezek is csak olyan absztrakciók, amelyek az elmében képződtek, adott kapcsolatrendszerek és függőségek eredményeképpen. 'Szükségességükre' az vonatkozik, mint bármely természeti szükségletünkre: alapjuk az a szükséglet, hogy az embernek táplálkoznia kell ahhoz, hogy élhessen. Ez az egyszerű kijelentés jól érzékelteti az alapvető kapcsolatot az ember és a világ teljessége között.*

A társadalmi viszonyok összetettsége azonban a társadalmi 'törvények' olyan bonyolult szövevényét eredményezi, hogy azt már nem lehet egynéhány egzakt formulával kifejezni. Még kevésbé mint a természetben, ezek nem a jövőről szólnak, hanem saját várakozásainkról a jövőt illetően. [...] A marxizmusnak mint a társadalom tudományának a jelentősége nem elsősorban az általa felállított szabályok és várakozások valóságértékében van – sokkal inkább abban, amit a módszerének szokás nevezni: a mindent átható meggyőződésben, hogy az ember világában minden közvetlenül kapcsolódik mindenhez. Így minden társadalmi jelenség megértéséhez vizsgálnunk kell azon anyagi és társadalmi faktorokat, amelyek meghatározzák azt.”

Pannekoek a szociáldemokrácia tehetetlenségének magyarázatát az osztálytudat feloldásában látta, hiszen ezáltal a mozgalom a burzsoá társadalom negációja helyett annak módszereit veszi át, s maga is burzsoá párttá, a proletariátus burzsoá pártjává vált. Pannekoek ezzel szemben úgy vélte, hogy a munkásmozgalomnak új struktúrákat kell kimunkálnia, hogy túlléphessen a stagnáláson, s kifejthesse forradalmi energiáit. 1917-ben ezt látta meg az orosz forradalom során kialakuló szovjetekben, majd 1918-ban a Németországban gomba módra szaporodó munkás- és katonatanácsokban, melyeket a proletariátus spontán akciói, a tömegsztrájkok és -akciók szükségletei hívtak életre.

Végül kanyarodjunk ismét vissza a huszadik század legelejére, amikor a szociáldemokrácia berkein belül még csak formálódik az a mozgalom, amit nem sokkal később már kommunistának nevezhetünk. Bernstein revizionizmusánál Kautsky hatása ekkor még erőteljesebb volt. Kautsky kellőképpen *radikálisnak* is látszott, nem csoda, hogy maga Lenin is lelkes kautskystaként indult, és sok szempontból az is maradt élete végéig. A radikalizálódó szocialista mozgalom első valódi próbája az 1905-ös orosz forradalom volt. Az események még a szociáldemokrácia centrumát is megmozgatták: maga Kautsky is úgy látta, hogy új forradalmi hullám kezdődik, amelyben az erőszakos módszerek – a tömegsztrájk, s bizonyos körülmények között akár a fegyveres felkelés – bekerülnek a proletariátus fegyvertárába. Természetesen, éppen formális ortodoxiájából következően Kautsky ragaszkodott ahhoz, hogy az orosz „*eset*” – az ország elmaradottsága miatt – kivételes, és a forradalomnak (mint azt Marx, úgymond, „*megjósolta*”) a legfejlettebb országokból kell majd kiindulnia. Ám ha az orosz forradalom ilyen hatással volt a centrum íróasztal-forradalmáira, akkor nem meglepő, hogy a radikális baloldalnak még nagyobb ösztönzést adott. Rosa Luxemburg 1906-ban megjelent „*Tömegsztrájk, párt és szakszervezetek*” című írásában már egyértelműen a mellett tette le a garast, hogy az orosz forradalom nemzetközileg is érvényes példát mutat, ezzel éppen e forradalmi hullám kivételességét tagadta, és adaptálhatónak látta azt akár a német viszonyokra is. Luxemburg visszatért az általános sztrájk, illetve a tömegsztrájk problematikájára, s lényegében amellel érvelt, hogy az addig anarchistának bélyegzett stratégiát a szociáldemokráciának kell átvennie, s nem taktikai szinten, hanem azért, mivel ez felel meg a proletariátus történelmi mozgásának. A német szociáldemokrácián belül kibontakozó vita persze rögtön visszhangot keltett a nemzetközi szociáldemokrata mozgalomban is. A holland pártban az általános sztrájkról szóló vita – véglegesen soha nem zártak le – már az 1903-as hollandiai vasutas- és kikötőmunkás sztrájk kudarca után ismét hevesse vált. A problémát még jobban elmélyítette, hogy a holland szakszervezeti mozgalomban igen erős volt az anarchista, anarcho-szindikalista hatás (Christian Cornelissen), amely szükségessé tette, hogy a szociáldemokrácia valamilyen *radikális* választ adjon a felmerülő *taktikai* kérdésekre. 1905-ben Henriette Roland-Holst ennek szellemében fogalmazta meg – egyébként Kautsky felkérésére – brosját az általános sztrájk kérdésében. Ebben aláhúzza, hogy a tömegsztrájkot a parlamenti jogok kibővítésére, a választójog megszerzésére kell használni, de már úgy látta – éles ellentétben az Internacionálé korábbi döntéseivel –, hogy a tömegsztrájk, illetve az általános sztrájk nem csupán anarchista lózung, utópisztikus handabandázás, hanem éppenséggel „*a proletárforradalom egyik formája*”, már ha a szociáldemokrácia képes azzá tenni.³⁶ Éppen a sztrájkjal szembeni különféle magatartások és egyéni stratégiák elemzése vezette viszont oda Pannekoeket, hogy komolyan kezdje elemezni a munkásosztály összetettségét. A szociáldemokrácián, illetve tágabb értelemben az egész munkásmozgalmon belül folyó vitában a különféle vélemények mögött eltérő érdekű társadalmi rétegeket talált. A revizionizmus bázisát véleménye szerint a középrétegek, kispolgárok, képezik, s ide tartoznak az egykori iparosok utódai csakúgy, mint a modern kistisztviselői réteg, illetve az állami alkalmazottak egy része is, és ezek *valóban* érdekelték abban, hogy a revizionizmus evolucionista tételei a gyakorlatban is érvényesülhessenek. A munkásosztály legnagyobb súlyú rétege, a *proletariátus* – nem feltétlenül csak az ipari munkásságot jelenti – viszont ettől a politikától nem remélheti felszabadulását, ezért számára csak a forradalmi út marad nyitva. A szociáldemokrácia megosztottságából Pannekoek ekkor még nem vonta le azt a következtetést, legalábbis *expressis verbis*, hogy a mozgalom szükségszerűen nemcsak egymással vitázó részekre szakadt, ha-

³⁶ H. ROLAND-HOLST: *De algemeine werkstaking en social-demokratie*. Amsterdam 1905. Idézi: Wim PELT: *A tribunisták és a holland szociáldemokrácia szakadása, 1904 – 1909*. NMTÉ 1986. 27-37.

nem egyenesen antagonisztikusan szembenálló irányzatokból áll, amint az egy évtized múlva bebizonyosodott. A viták mindenestre az SDAP-n belül is egyre élesebbé váltak, és végül a Pieter J. Trolestra-vezette reformista szárnynak sikerült elszigetelnie a legradikálisabb elemeket. A pártvezetésből kiszorultak a *Nieuwe Tijd* körül csoportosuló baloldaliak. Egyre világosabbá vált, hogy a Pannekoek által feltérképezett kettősség miatt a radikális baloldaliak szervezetiileg is szakítania kell a szociáldemokrata párttal. Ezt a lépést azonban nem volt olyan egyszerű megtenni. Számunkra, közel egy évszázad távlatából visszatekintve, a szociáldemokrácia és a radikális marxista baloldal szakítása logikusnak, sőt törvényszerűnek tűnik. Nem csak arról van szó, hogy világosan láthatóak az akkori politikai erőviszonyok, amelyekben a baloldaliak egyértelműen a kisebbség szerepét voltak kénytelenek felvállalni, s ez így volt mind a pártvezetés és a pártértelmség köreiben, mind pedig a tagságot tekintve. Emellett mégis fontosabb szempont volt, hogy a baloldaliak kezdetben még egyáltalán nem látták át az *alapvető* antagonizmust, amely őket és a szociáldemokráciát mint *teljes* politikai mozgalmat elválasztotta,³⁷ következésképpen még sokáig ragaszkodtak a mozgalom „*visszahódításának*” elképzeléséhez. Úgy látták, hogy a mozgalom keretein belül kell megszervezni azt a felvilágosító munkát, amely a – proletár – „*tömegek*” előtt leleplezi a szociáldemokrata vezetők reformizmusát, korrumpáltságát, és lehetővé teszi a szociáldemokrácia gyökeres átalakulását. Nehéz volt felismerniük, hogy a szociáldemokrácia fejlődése az ő elképzeléseikkel éppen ellentétes irányba tart, és hogy a „*tömegek*” nem feltétlenül radikálisabbak vezetőiknél. És persze nem volt könnyű döntés feladni azt az infrastrukturális kényelmet és biztonságot sem, amit a szociáldemokrácia biztosított, s mindent előlről kezdeni, ráadásul igencsak hátrányos helyzetből. A pártvezetés támadó magatartását éppen az váltotta ki, hogy a reformisták tudatában voltak ennek, és hatalmi pozíciójából kínálhatták fel a „*megszokni vagy megszökni*” alternatíváját a baloldaliaknak. Dacára minden későbbi radikalizmusuknak, a baloldal vezető ideológusai sokáig visszarettentek a szakítás lehetőségétől. Egyvalami biztos volt: valamire lépniük kell. Am erre a lépésre valójában csak az első világháborúra következő forradalmi periódus idején kerülhetett sor.

³⁷ Bizonyos mértékig a baloldali marxista radikalizmus egész története szemlélhető úgy is, mint ennek az antagonizmusnak a tudatosulása, a szakítás előkészítése, nehézkes és visszalépésekkel tarkított, nyögvenyelős folyamata és *post festum* igazolása állandóan visszaköszönő, központi tematikája a radikális baloldal ideológiájának. Míg a bolsevizmus elfogadta saját szociáldemokrata eredetét, és magát a szociáldemokrata ideológiai fejlődés végpontjaként jelölte ki, addig a baloldali kommunisták egyre inkább az egész szociáldemokráciát elvetették egészen a kezdetektől, és önmaguk számára egy másik forradalmi előképet és hagyományt kerestek. A közös nevező Marx volt, akit természetesen mindkét irányzat igyekezett kisajátítani, a bolsevikok több gyakorlati, a baloldali kommunisták viszont lényegesen több elméleti sikerrel. Luxemburg, Pannekoek, Bordiga és követőik munkássága sokkal árnyaltabbá és elmélyültebbé tette a marxizmust, mint Lenin – jórészt inkább sematizáló vagy aktualizáló – ideológiai tevékenysége. Követőik mégis néhány szűk ideológiai elefántcsonttoronyba szorultak vissza, amelyeket a leninizmus – akkor végeláthatatlannak tűnő – mezői vettek körbe, ahol óriási ostromló csapatok gyülekeztek minden irányból.